

Euskal aditzaren garapen diakronikoa aztergai: garai historikoetatik aurrehistoriara

Céline Mounole

Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra

2012-10-09

Aurkezpenaren egitura

1. Sarrera: tesiaren inguruan
2. Aditz-sistema 15 eta 16. mendeetan
3. Aditz-sistema 18. mendean
4. Garapen historikoa 15 eta 18. mendeen artean
5. So bat aurrehistoriari
6. Bururapena

1. Sarrera

- Testuetan oinarritu hiru lan baizik ez ditugu:
  - Lafon (1943): *Système du verbe basque au 16ème siècle*
  - Zulaika (1998): *Ioannes Leizarragaren aditza*
  - Aldai (2002): *The grammaticalization of present and past in Basque*

Zergatik beste tesi bat euskal aditzaren diakroniaz?

- 16. mendeko aditzari buruzko lanak zaharkituak
- 16. mendearen ondotikako garaien ezagutza falta
- Aditz-sistema bere osotasunean aztertu gabea
- Euskalkien datuen azterketaren eskasia

Tesiaren helburuak

- Euskal aditz-sistemaren garapen historikoa ikertzea
  - Ardatz nagusiak: denbora, aspektua, modua, balentzia eta operazio diatetikoak
  - Garaiak: 1500-1745, euskara arkaikoa eta euskara zaharra
  - Lan-moldea: (i) Sinkronia desberdinen deskribapenak eskainiz, (ii) Garapen historikoaren azterketa
- Garai aurrehistorikoen argitzeko pisten idekitzea

Metodologia (I)

- Filologia zehatza
- Euskalkien arteko konparaketak
- Barne berreraiketa
- Tipologia

Metodologia (II)

- Testuen azterketaz:
  - Testu guziaz sistematikoki biluzi dira (adizki jokatu guziaz bildu eta antolatu)
  - Aditz forma asko zenbatu eta tauletan antolatu dira (→ eranskinak)

Corpusa (I)

- 15. mendea

- *Refranes y Sentencias* (1596)
- Garibairen erretratuak (1571)
- Mitxelena, *TAV* (1964)
- Sarasola, *Contr.* (1983)
- Arriolabengoa (2008)

- 16. mendea

- Etxepare (1545)
- Leizarraga (1571)
Mateoren ebanjelioa
- Lazarraga (d.g.)
- Betolatza (1596)
- Landuccio (1562)
- *Salmo Miserere* (d.g.)
- Oihenart erretratuak (1657)
- Mitxelena, *TAV* (1964)
- Sarasola, *Contr.* (1983)
- Satrustegi, *ETZ* (1987)

Corpusa (II)

- 18. mendearen lehen erdia:

- Barrutia (d.g.)
- Arzadun (1731)
- Urkizu (1737)
- Elizalde (1735)
- *Primer sermon* (1729)
- Maister (1757) (I, II eta IV. liburuak)
- + Gramatikak: Etxeberri Sarakoa (1712), Urte (1712), Lubieta (1728), Larramendi (1729), Harriet (1741)
- Otxoa Arin (1713)
- Irazusta (1739)
- Etxeberri Sarakoa (1718)

Tesiaren antolaketa

- I. kapitulua: Sarrera (orain artekoak eta tesiaren aurkezpena)
- II. kapitulua: Euskararen aditz sistema 15 eta 16. mendeetan
- III. kapitulua: Euskararen aditz sistema 18. mendean
- IV. kapitulua: Euskal aditz sistemaren garapena 15 eta 18. mendeen artean

2. Aditz-sistema 15 eta 16. mendeetan

- Aldatzen ari den sistema:
  - Forma asko lehia dira
  - Forma askok funtzio bat baino gehiago dute
  - Sintetiko asko defektiboak dira

3. Aditz-sistema 18. mendean

- Sistema egonkorra da
- Ordurako aldaketa franko bururatuak dira

4. Garapen historikoa 15 eta 18. mendeen artean

4.1. Denbora eta aspektua

4.2. Modua

4.3. Trinkoak

4.4. Aditz-lokuzioak

4.5. Balentzia eta alineazioa

Denbora eta aspektua (1)

1. Burutugabetasuna

- [-ten + *izan* / *edun] perifrasi nagusitu da (*egiten dut, etortzen nintzen*)
- Jokabide trinkoa mugatu da (eki.):
→ Aditz estatiboak salbuespen: *izan, ukan, etzan, eduki, atxiki, iritzi, irudi, jakin, egon, iraun...*

Denbora eta aspektua (2)

- [-tu + *joan / eroan*] perifrasi desagertua da

(1) Burla gaxtoa, bere sorlekura **itzuli doa** (Oih. *Prov.* 565)

(2) Valisco oleac, burniaric **eguin eçtaroa** (Gar. G. 139-36)

Denbora eta aspektua (3)

3. [Partizipioa + *izan* / *edun]

– Orainean:

Erresultatiboa > perfektua > iragan hurbila > iragan narratiboa

– Iraganean:

Erresultatiboa > pluskuamperfektua > iragan narratiboa

Denbora eta aspektua (4)

(1) **çamariac joan direnian, establia cerra**

« Lorsque les chevaux de selle sont partis, ferme l'étable » (Zalg. 65)

(2) **Ene cecenac eta haraquey guicenduac haraqueitatu dirade**

« Mes taureaux et mes bêtes engraisées sont tuées » (Leiz. Mat. XXII, 4)

(3) **Lar janac eta edanac guichitara nencarre**

« Demasiado comer y beber **me ha traydo** a poco » (RS 438)

(1) —Ene jauna, cer diostaçu? Cer daucaçu bularretan?

—Çaguita bat eben daucat; açarri ez nax tiraetan Confesorea becardae lasterretan.

—Ene jauna, jarri çatez sillaetan.

Norc **egui**an colpeori çure aragui ederretan?

—Garcilasoc, ene andrea, nengoala menaetan,

bigueleaz cancio baten cantaetan. (Laz. A25 : 12-18)

(2) Maradicacen dut neure fortuna / ceren **gin vaynendin** egun çugana
(Etxp. X, 69-70) « je maudis mon sort / car je viens (= suis venu) à vous
aujourd'hui »

(3) Lehen **ikhusi dugu**, bada, fedea nola ikhasten den (ES, GC27)

(4) Profecia hau **complitu da** ossoqui, noiz eta ere Tubal escualduna
bi erregue handi eta Eliçaco seme fidel eta leyal hauquien majestateari
juntatu baitçaje (ES, Hats. 94)

Denbora eta aspektua (5)

2. Iragan narratiboa

- [-tu + *izan* / *edun iraganean] forma nagusia da
(1) Semeac bacarric **artu ceban** guizonaren naturaleza (Iraz. 54)
- Iraganeko trinkoak desagertuak dira
(2) Gure mandoa urac **engarren** eta urac aroa (Gar. 139-19)
- [Aditzoina / partizipioa + *edin, *ezan, *egin*] desagertua da
(3) **Aharra citen** artzainac, **aguer citen** gaznac (Zalg. 99)
- [Partizipioa + *izan* / *edun orainean]
(4) Saintiec eta Jesu-Khristen adichkide dabotec oroc aldiç, **eçtie gogouaric eman** araguiari placer eguiten cien gaicer (Mst. I, ch. XXII, 4)

Iragan narratiboa	-tu + <i>izan</i> / <i>*edun</i>	Aditzoina / part. + <i>*edin</i> , <i>*ezan</i> , <i>egin</i>
Lazarraga	158 (%76,3)	49
Etxepare	5	4 (%44,4)
Leizarraga	2	609 (%98,2)
Oihenart <i>Prov.</i>	1 (%2, 9)	34 (%97,1)

Iragan narratiboa	-tu + <i>izan</i> / <i>*edun</i>	Aditzoina / part. + <i>*edin</i> , <i>*ezan</i> , <i>egin</i>
<i>Text.bisc.</i> 15 ^e s.	2	2
<i>RS</i>	7	16 (69,6%)
Garibai	-	4
Zalgize	1	6

Denbora eta aspektua (6)

4. Geroaldia

- [-tuko + *izan* / *edun] perifrasi forma nagusia da
(1) Arean **etorrigo da** ilac, da viciac juzgaetan (Arz. 14)
- Oraineko trinkoak + *-te* / *-ke* desagertuak dira
(salbuespenak salbuespen)
(2) Hogei urtetan eztena, hogoi eta hamarretan eztakiena, eta berrogeietan eztuena, da jagoiti **eztatena**, **eztakikena**, eta **eztukeena** (Oih. *Prov.* 524)
- [aditz-oina / partizipioa + *edin, *ezan + *-te* / *-ke*] eta [partizipioa + *egin*] desagertua da
(3) Gutietsak handikeria, **sor dezakek** bekaizteria
(Oih. *Prov.* 618)

Modua (1)

- Subjuntibo kategoriaren sortzea:

→ [aditz-oina / partizipioa + *edin, *ezan, *egin*]
perifrasia

Modua (2)

- Potentzialaren berrantolaketa

Trinkoak + *-te / -ke* / [aditz-oina / partizipioa +
*edin, *ezan, egin + -te / -ke]

>

[-ten + *izan / *edun*]

[-tu + *izan / *edun*]

[-tuko + *izan / *edun*]

Modua (3)

- Potentzialaren berrantolaketa:

(1) Perilequi bayecila **ecin noaque** hargana (Etxp. X, 46)

(2) Belea **ikuz daite, xurit eztaite** (Oih. *Prov.* 556)

(3) Izorra sentizen dot neure esposea / **aditu ezin dot**
nik zer dan kausia (Bar. 56)

(4) Moisa çoure cerbutchari handiac [...] eguin ciçun,
çour **ecin gastatcen cen** batetatic arkha bat (Mst. 334)

(5) Araguaia **ecin [a]partatuco degu** guregandic (Iraz.
44)

Modua (4)

- Baldintza: oraina erreala

Trinkoak / [aditz-oina / partizipioa + *edin,
*ezan, *egin*]

>

[-ten + *izan* / *edun]

Modua (5)

(1) **Ekar badeçac** orequi, ukenen duc yaurequi (Bela 17)

(2) **Uzqur baquio** ecachari sendaquiue eguzquiari
(RS 251)

(3) **Irequitcen baldin badeb** inoren cartaric, eguingo deb pecatu mortal (OA 168)

(4) çoure arraçoun gagnen [...] **bermatcen bacira**, [...] bekhanki eta berant cirate guiçon arguitu bat (Mst. 36)

Modua (6)

- Baldintza hipotetiko burutugabea: protasia

[aditz-oina / partizipioa + *edin, *ezan, *egin*]

>

[-ten + *izan* / *edun] (lap.);

[-tuko + *izan* / *edun] (gip.)

Modua (7)

- (1) Guiçonec **uci baliçate** elaydite faltaric (Etxp. III, 2)
- (2) Baldin bere baithan **ausnar eguiten balute**, eguiaz eçagut leçaquete irrigarri eta laidagarri direla (ES, Hats. 222-223)
- (3) **Essango balitz** beste modu onetara [...] içango liçate juramentu (OA 148)

Modua (8)

- Baldintza hipotetiko burutugabea: apodosia

[aditz-oina / partizipioa + *edin, *ezan, *egin* + *-te* / *-ke*]

>

[-tuko + *izan* / *edun + *-te* / *-ke*] (bizk., gip., goi-naf, lap.)

Modua (9)

(1) Valinetan nic vanerro hari neure vihoça, / eta guero
valin balit respuesta bortiça, / dardoac vano lehen **liro**
erdira ene vihoça, / duda gabe **eror naynde**, han berian
hilhoça (Etxp. V, 17-20)

(2) Bada batec jan balez bi libera Ostia Consagratuac,
elizaque sustentatuco? (Eliz. 55)

Trinkoak

- Trinkoen kopurua jautsi da
  - 15 & 16. mendeetako testuetan: 68
  - 18. mendean: 34
- Funtzio murrizketak:
  - iragan narratiboa
  - oraineko formak + *-te* / *-ke* geroaldian
  - potentziala (oraina, iragan, hipotetikoa + *-te* / *-ke*)

Laburbiltzeko

[-ten + *izan* / *edun], [-tu + *izan* / *edun] eta [-tuko + *izan* / *edun] perifrasiak aditz-sistema berriaren hiru forma nagusiak dira

Aditz-lokuzioak

- Perifrasi gisa berranalisatuak:

[[izen] + [aditz]] > [[aditz] + [laguntzaile]]

(1) Ayta eta ama ohora içac **vici yçan** lucequi (Etxp. I, 127)

(2) Certaco da Sacramentu Matrimoniocoa? [...] onequin **bici ditecen** paquean (Iraz. 41)

Balentzia (1)

- Nor-nori aditz batzuen bilakaera:

*behatu, beldur izan, burrustu, atxiki, eutsi, itsasi,
jarin, jarraiki, jarrugi, lagundu, ohartu, oratu,
oroitu, otoiztu, segitu, suplikatu, urratu*

(1) **Ausho** Perucho urdeorri, eta neuc ies daguidan (Gar. F. 139-26)

(2) Huni **beha çaquizquiote** (Leiz. Mat. XVII, 5)

Balentzia (2)

- Bi eboluzio euskalkien arabera:

(i) Iparraldeko euskalkietan: NORK-NOR

absolutibo → ergatibo, datibo → absolutibo

jarraiki natzaio > jarraiki dut ; lagundu zaio > lagundu du

(ii) Hegoaldeko euskalkietan: NORK-NORI

absolutibo → ergatibo, datibo → datibo

jarraitu natzaio > jarraitu diot ; lagundu zaio > lagundu dio

Balentzia (3)

- Nor-nor (-nori) aditzak > NORK-NOR

bilatu, erran, eskatu

(1) Beste amore **bilatuco nax** (Laz. A4: 11)

(2) Emac sorhaioari phorru, **esqua daquidic** gatz
(Zalg.79)

(3) Arren eguia bat **çarrezt:** / on dereiztaçun ala ez
(Laz. A4: 1-2)

Alineazioa (1)

- DAM perifrasiaren berranalizatzeak alineazio akusatiboa ekarri du hizkuntzan:
 $S = A$
- Egokitzapena: alineazio ergatiboa berrezartzea
 $S \neq A$
- Aztertutako garaian 3 egitura: (i) *behar izan*, (ii) *nahi izan*, (iii) *-tzera joan*

Alineazioa (2)

- *Behar izan* + partizipioa

(1) **Behar luke pensatu** langoikoak nola duyen batbedera formatu (Etxp. I, 1-2)

(2) **Egon bear dot exilic** (Laz. AL: 1202r)

(3) Saluadore hunegana bada **ioan eta retiratu behar gara**, huni bihotz on eta libre batez iarreiqui behar gaitzaitza, iracats gaitzançat (Leiz. Sarrera, 277)

Alineazioa (3)

- *Nahi izan* + partizipioa

(1) Baldin vicitzean **sarthu nahi bahaiz**, beguiraitzac manamenduac (Leiz. Mat. XIX,17)

(2) **Aberatsi nahi zena** urthe bitan, urkha zedin urtherditan (Oih. *Prov.* 681)

(3) Bainen bere erhiaz **hunqui nahi eztituzté** (Leiz. Mat. XXIII, 4)

Alineazioa (4)

- [-tzera joan] perifrasi

(1) Eta berehalache **banohatçu** Agustin Eliçaco dotor handi eta sainduarequin erreputaren **emaitera** (ES, GC8)

(2) Nor da erranenduenic, orai **aipatcera daramatcidan** jcenac egun, eta egundanotic eztirela arduraco (ES, Hats. 17)

5. So bat aurrehistoriari

- Forma zaharrenak:
  - Trinkoak
  - [aditzoina + *edin, *ezan] perifrasiak
  - [-tu + *joan* / *eroan*] perifrasiak

(1) Orduan hurbilduric iratzar ceçaten hura, cioitela, Magistruá, Magistruá, **galdu guihoaçac** (Leiz. Luc VIII, 24) « Adonc ils vindrent à luy, & l'esueillerent, disans, Maistre, Maistre, **nous perissons.** »

(2) Orai **nabaritu doa** / kurutze misterioa, / zeinetan aragiaren / egileak gaitz igaren / bait', egonik hedaturik, / oin-eskuak itzaturik (Oih. Poes. XXII, 1) « Voici que paraît le mystère de la croix sur laquelle le créateur de la chair a souffert et est resté, torturé, pieds et mains cloués ».

6. Bururapena

- 15 eta 18. mendeen artean aditz-sistema aldatu da: denbora, aspektua, modua, argumentu egitura
- 16. mendea: trantsizio-mendea
  - Forma asko lehian: orainean, erresultatiboan, ohituran, iragan narratiboan, geroaldian eta baldintzan
  - [aditz-oina / partizipioa + *edin, *ezan, *egin*] testuinguru ez-asetiboetara mugatua
  - Trinkoak jadanik lanjerran
- Aditz-sistema eta euskalkiak 16. mendean

Milesker!

